

השתקפות מותו של שאול בספרות ההלכה

הרב יששכר גואלמן

תכלית מאמר זה, לנסות לסקור את השיטות העיקריות בהסבר נטיבות מותו של שאול המלך, תוך הדגשת ההיבטים ההלכתיים הקשורים בכך. אין בכוננת מאמר זה להורות הלכה בתחום כלשהו, וגם הפסקים המוזכרים בו (בשם אחרים) לא נועדו אלא לליבון הנושא.

מעלתו של שאול במותו

חכמינו זכרונם לברכה מציינים לשבח את נכונותו של שאול לצאת להילחם בפלישתים חרף ידיעתו, מפי שמואל, שבמלחמה זו עתידים הוא ושלושת בניו למות. וכך דרשו ב"ויקרא רבה" (אמור כו):

אמר לו (שמואל לשאול): "...כאשר לא שמעת בקול ה' ולא עשית חרון אפו בעמלק, על-כן הדבר הזה עשה לך ה' היום הזה, ויתן ה' גם את ישראל עמך ביד פלישתים" (שמואל א כח, יח-יט), אמר לו: ואין מיערק (ואם אברח, האם אנצל)? אמר לו: אין ערקת, את משתויב (אם תברח, תנצל). ואם אתה מקבל עליך מידת הדין, "ומחר אתה ובניך עמו" (שם). מהו "עמו"? א"ר יוהנן: "עמו" — במחיצתי. כיון ששמע את דברי שמואל נתיירא... אמרו לו אבנר ועמשא: מה אמר לך שמואל? אמר להם: אמר לי, למחר את נחית לקרבא ונצח (אתה יוצא לקרב ומנצח), ולא עוד אלא בניך מתמנין רברבין (שרים חשובים). נטל שלשת בניו ויצא למלחמה. אמר ריש לקיש, באותה שעה קרא הקב"ה למלאכי השרת ואמר להם: בואו וראו בריה שבראתי בעולמי! בנוהג שבעולם אדם הולך לבית המשתה אינו מוליך בניו עמו, מפני מראית עין. וזה יוצא למלחמה ויודע שנהרג, ונטל בניו עמו, ושמח על מידת הדין שפוגעת בו.

העובדה שסיפור מותו של שאול חוזר במקרא שלש פעמים, מראה על החשיבות הגדולה שהכתוב מייחס למאורע זה, הדבר בולט במיוחד בדברי הימים א. עד הסיפור הזה, מופיעות בו רשימות ייחוס ותולדות בתמציתיות מרובה, וכפי שמציין

אברבנאל (הקדמה לספר שמואל עמ' קסה, ב) "וכלל יהיה בידך, כי החלק הזה (של דברי הימים) למה שהיה הכוונה בו סיפור היחס והסתעפותו לבד, לא באו בו סיפורים כלל, ולא מבריאית העולם ולא מקורות האבות ועניניהם, ולא מגלות מצרים ולא מספורי המדבר ונסיו, כי אם בלבד מהדורות ותולדות היחס, מהמוליד הראשון עד דוד". אף על פי כן ראה עזרא הסופר לספר על נפילת שאול בגלבוע – הסיפור היחיד שאינו מספורי דוד¹.

סיפור מותו של שאול במקרא

כאמור, מופיע סיפור מותו של שאול בשלושה מקומות במקרא. לצורך עיוננו-דיוננו נצטט להלן שנים מן המקורות.
שמואל א (לא, ב-ו)

(ב) וידבקו פלשתים את שאול ואת בניו, ויכו פלשתים את יהונתן ואת אבינדב ואת מלכי-שוע בני שאול: (ג) ותכבד המלחמה אל שאול וימצאהו המורים אנשים בקשת, ויחל מאד מהמורים: (ד) ויאמר שאול לנשא כליו, שלף חרבך ודקרני בה, פן יבואו הערלים האלה ודקרני והתעללו בי, ולא אבדה נשא כליו, כי ירא מאד, ויקח שאול את החרב ויפל עליה: (ה) וירא נשא כליו כי מת שאול, ויפל גם הוא על חרבו וימת עמו: (ו) וימת שאול ושלושת בניו ונשא כליו, גם כל אנשיו ביום ההוא יחדיו.

נוסח זהה כמעט, בשינויים קלים בלבד, מופיע גם ברברי הימים א (י, ב-ו). אבל בשמואל ב (א, ד-י) נמצא הסיפור בניסוח שונה, בפי הנער בן איש גר עמלקי.

(ד) ויאמר אליו דוד מה היה הדבר הגד נא לי, ויאמר אשר נס העם מן המלחמה וגם הרבה נפל מן העם וימתו, וגם שאול ויהונתן בנו מתו: (ה) ויאמר דוד אל הנער המגיד לו, איך ידעת כי מת שאול ויהונתן בנו: (ו) ויאמר הנער המגיד לו, נקרא נקריתי בהר הגלבע, והנה שאול נשען על חניתו, והנה הרכב ובעלי הפרשים הדבקהו: (ז) ויפן אחריו ויראני, ויקרא לי ואמר הנני: (ח) ויאמר לי מי אתה, ואמר אליו עמלקי אנכי: (ט) ויאמר אלי עמד נא עלי ומתתני כי אחזני השבץ, כי כל עוד נפשי בי: (י) ואעמד עליו ואמתתהו, כי ידעתי כי לא יחיה אחרי נפלו.

המעין במקורות אלה, ימצא כמה "אי התאמות", כביכול, ביניהם. הכולט שבהם הוא: הנער בן הגר העמלקי אומר שהוא המית את שאול על פי בקשתו, ודוד מוכיחו על כך בהמשך שיחתם שם. "איך לא יראת לשלח ידך לשחת את משיח ה'", ואף פוקד להורגו על מעשהו "כי פיה ענה בך לאמר, אנכי מתתי את משיח ה'" (שמואל ב

1. ראה עוד בספר "מה בין שאול לדוד", הרב יהושע בכרך, עמ' 8-147.

א, יד-טז). ואילו מהמסופר בשמואל א (ובדברי הימים א) משתמע ששאול מת על ידי עצמו בנופלו מרצונו על חרבו.²
הפרשנים – ראשונים ואחרונים – חלוקים בפרטי המעשים שהביאו למות שאול, בהגדרת מניעיו ובהערכתם מבחינה הלכתית.

שאול נפל על חרבו בלא כוונה

רבינו סעדיה גאון סבור כי שאול לא הפיל עצמו על חרבו בכוונה למות. וכך מביא בשמו, בן דורו, ר' מבשר הלוי מבבל (הובאו דבריו בפירושי רס"ג לתורה, בראשית ט, ה הערה 3):

אמר רס"ג בפרשת נח, ואם יאמר האומר הרי מצאנו ששאול הרג עצמו, ועם זאת נקרא אחרי כן "בחיר ה'" (שמואל ב כא, ו), ומוסכם בכל האומה לכללו בכלל "שמונה נסיכים" (על פי מיכה ה, ד) – אנו אומרים, כי שאול לא הרג את עצמו, אלא שכאשר נשען על חניתו נחלשו כוחותיו, ולא נגמרה הריגתו בכך עד שבא העמלקי והרגו... ואולי יעלה על הדעת שהעמלקי שיקר – הרי כשאנו מעיינים במקרא אנו מוצאים שאמר "ויקח שאול את החרב ויפול עליה", ואמר העמלקי "נקרא נקראתי בהר הגלבע והנה שאול נשען על חניתו והנה הרכב ובעלי הפרשים הרביקוהו, ויאמר אלי עמוד נא עלי ומותתני", והנה זה מתאים למה שנאמר "נשען על חניתו", ואמר "יפול עליה".

לדעתו, שאול לא איבד עצמו לדעת. היתה זו מעין "תאונה"; הוא נשען על חניתו כפי שסיפר הנער העמלקי לדוד, וכשנחלשו כוחותיו נפל עליה, אך לא מת עד שהרגו הנער העמלקי. הסיפור של הנער העמלקי היה, איפוא, סיפור אמיתי תוך השלמת פרטים החסרים בסיפור הכתוב בשמואל א.
רס"ג מגיע לפירוש זה משום שהוא סבור, כנראה, שקיים איסור מוחלט על איבוד עצמי לדעת. וכן הוא כותב בפירושו לתורה (בראשית ט, ה): "ואך את דמכם וכו' – אבל דמכם מכם עצמכם אדרוש, באזהרה", ואינו מזכיר כל צד של היתר. ודבריו מפורשים יותר בספר "האמונות והדעות": "והארם הצדיק לא יאהב חיי העולם הזה... ולא נתנה אהבתו בלב הארם, כי אם שלא ימית עצמו כשתבוא עליו צרה, כמו שאמר 'ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש'". (מאמר י סוף פרק יא). לדעתו, שאול המכונה לאחר מותו "בחיר ה'", והנכלל בין "שבעה רועים ושמונה נסיכי ארם", עשה בודאי את מעשהו כדין תורה. לפיכך סבור הוא, שאין לומר עליו שניסה לאבד עצמו לדעת. (ראה עוד להלן תוספת ביאור בדבריו).

שאול נפגע מחץ פלישתי

גם בעל מדרש "חמדת הימים" (לר' שלם בן יוסף בן אביגד אלשבזי) סבור כרס"ג, ששאול לא ניסה כלל לאבד עצמו לדעת, אך יש לו הסבר אחר בעניין. וכך הובאו דבריו ב"תורה שלימה" (פרשת נח ט, ה בהערות לאות לא):

2. הבדלים נוספים ופישורם יוכל המעיין למצוא בסיכום הפרשה ב"דעת מקרא", שמואל ב עמ' שטו.

ואם תאמר, למה שאול הרג עצמו, חס ושלום? אלא שודאי כבר נזרק בו חץ, שנאמר "ויאמר לנושא כליו שלוף חרבך ומותתני כי אחזני השבץ, פן יבואו הערלים ויתעללו בי" (רצונו לומר – גמור מיתתו) ולא כתיב "והרגני" או "והמיתני".

לפי פירושו, שאול נפגע על ידי חץ פלישתי לפני פנייתו לנושא כליו ולנער העמלקי. ומה שנאמר בשמואל א (ובדבר הימים א) "וימצאוהו המורים אנשים בקשת", הכוונה היא שהקשתים הפלישתים גילוהו, ופגעו בו. הפגיעה בשאול היתה אנושה, ומותו היה ודאי, ולזה התכוון שאול באומר לנער העמלקי "כי אחזני השבץ". רק משום כך פנה שאול לנושא כליו ולנער העמלקי בבקשה שימותתהו, והיינו שוגמרו את מיתתו, שכבר החלה עם פציעתו האנושה מהחץ הפלישתי.

בעל "חמדת הימים" סומך את פירושו על פסוק, שהוא בעצם שילוב של קטע מדברי שאול לנער העמלקי בתוך דברי שאול לנושא כליו: "ויאמר שאול לנושא כליו שלוף חרבך [ומותתני כי אחזני השבץ]. פן יבואו הערלים ויתעללו בי". מוכח איפוא מדבריו, שגם לדעתו – כמו לדעת רס"ג – סיפר הנער העמלקי אמת לדוד, לפחות בצטטו את בקשת שאול ממנו.

ואכן, פרשנים אחדים מבארים כך את דברי שאול "כי אחזני השבץ", שכוונתו לומר שלא יחיה עוד מאחר שכבר הוכה (אם כי הם סבורים ששאול הגיע למצב זה על ידי נפילתו המכוונת על הרבו, דלא כרס"ג ובעל "חמדת הימים"). המלבי"ם, למשל, מפרש (שמואל ב א, ט): "ומותתני – הוא שגומר המיתה. ופירש כי כבר 'אחזני השבץ' שהוא רעת המות... ובוה שתקרב מיתתי, לא תהיה כרוצח, כי גברא קטילא תקטל, רק תקצר יסורי"³.

הסבר זה צריכים אנו לומר גם לדעת רס"ג. שאם לא כן יקשה עליו מאד, כיצד ביקש שאול – בחיר ה' – מהנער העמלקי להורגו? וצריך להוסיף, שלמרות שבדרך כלל אין לקפד נפש אפילו בחיי שעה בלבד, ואסור לקרב מיתתו של אדם, בכל זאת סבורים רס"ג ובעל "חמדת הימים", כי שאול מפני חששו "פן יבואו הערלים האלה ודקרוני והתעללו בי", רשאי היה לבקש מנערו ומהנער העמלקי לקרב מיתתו, ולא לחשוש לקיצור של חיי שעה.

שאול הפיל עצמו על חרבו

רוב הראשונים חלוקים על רס"ג, וסבורים ששאול הפיל עצמו על חרבו בכוונה למות. וכך משמע מפשטות לשון הכתוב בשמואל א (ובדברי הימים א): "ויקח שאול את החרב ויפול עליה", ברם, הכתוב אינו מציין במפורש אם שאול "הצליח" במעשהו ומת על ידי כך. בעניין זה חלוקים הראשונים.

3. וכן רד"ק בפירושו הראשון: "השבץ – שם חולי, אולי יקרה לאדם מחמת מכת הרבי. וכן כותב שם אברבנאל בפירושו הראשון: "השבץ הוא החולי הנמית... ואיכ לא ימלט, ואין היוק אם יהרגהו, כי כבר הוא מת". וכן מבאר שם במצודות.

רד"ק (שמואל ב א, י) מביא את דברי הקדמונים הסוברים שהנער העמלקי שיקר לדוד בספרו לו שהוא הרג את שאול. כי באמת שאול מת בידי עצמו בנופלו על חרבו. כך הם מבארים את הסיבה לניקוד החריג במקרא שבדברי הנער העמלקי "ואעמוד עליו ואמותתהו" – "הוי"ו פתוחה, ומשפטה להיות בקמץ כי הענין לעבר... ופירשו הקדמונים לפי שכיוזב, שלא המיתהו, שהרי הוא נפל על חרבו ומת, לכך נפתחה וא"ו ואמותתהו".

אבל רד"ק עצמו, וכן רלב"ג ואברבנאל (שמואל א לא, ד) מסתפקים בשאלה זו, ומסיקים שנכון יותר לומר שהנער העמלקי לא שיקר לדוד. לדעתם, שאול ניסה להמית עצמו בנופלו על חרבו, אך לא הצליח בכך. (לפי פירושו של רלב"ג, אי הצלחתו נבעה מ"כי אחזני השבץ", דהיינו "שהלבוש שהיה לבוש היה משובץ להוסיף לו חוזק, באופן שלא יוכל החרב לחתכו בקלות. ואמר שאול שהחנית שנפל עליו, אחז לו השבץ, ולזה לא היה יכול לעבור לרקרו"). משום כך ביקש הוא את סיועו של הנער העמלקי שנקלע לשם, ואכן הוא היה זה שהמיתו.

שאול נהג שלא כהלכה

המקרא מספר עניינית על מעשהו של שאול בשלשה מקומות, כנזכר, אך אינו נוקט בהערכה מפורשת של המעשה אם היה כהלכה אם לאו. לראשונה מתייחסים חז"ל לדבר ב"מדרש רבה" (בראשית, סוף פרשה לד), על הכתוב "ואך את דמכם לנפשותיכם אדרוש" (בראשית ט, ה). וזו לשון המדרש:

"ואך" – להביא את החונק עצמו. יכול בשאול? – תלמוד לומר "ואך". יכול כחנניה מישאל ועזריה? – תלמוד לומר "ואך".

רבותינו בעלי התוספות (בראשית ט, ה) מביאים שתי דרכים הפוכות בפירוש המדרש. פירוש אחד בשם מהר"ש בר אברהם, המכונה אוכמן, הסובר שאסור לאדם להמית את עצמו ומפרש את המדרש כך:

יכול כחנניה וחבריו שכבר נמסרו למיתה? – ת"ל "ואך", אבל אינו יכול להרוג את עצמו. יכול כשאול שמסר עצמו למיתה? – ת"ל "ואך", פירוש שאינו יכול לחבול בעצמו כלל, ושאלו שלא ברשות חכמים עשה.

רבותינו בעלי התוספות מביאים הוכחה לשיטה זו ממעשה שהיה:

ומעשה ברב אחד ששחט הרבה תינוקות בשעת השמד, כי היה ירא שיעבירום על דת. והיה רב אחד עמו, והיה כועס עליו ביותר וקוראו "ררצח", והוא לא היה חושש. ואמר אותו רב: אם בדברי, יהרג אותך רב במיתה משונה. וכן היה, שתפסוהו עכו"ם, והיו פושטין עורו ונתנין חול

בין העור והבשר. ואח"כ נתבטלה הגזירה. ואם לא שחט אותן התינוקות, היו ניצולין⁴.

לפי דעה זו, שאול עשה שלא כהלכה בנופלו על הרבו. אבל ב"כנסת הגדולה" ("יורה דעה" קנז, הגהות "בית יוסף" כא) וכן החיד"א בספרו "חיים שאל" (זלק א סי' מו) רוחים את הדעה הזו משתי סיבות עיקריות:

א. לדעה זו לומדים בבראשית רבה מהמילה "אך", שאינו יכול לחבול בעצמו כלל. ולימוד זה הוא קשה, כי "אך" היא תמיד מילת מיעוט, ולפיכך היתה צריכה להקטין אצלנו את היקף האיסור ולא להגדילו!

ב. "קשה הימנו: דמה שלא אמרו חז"ל, אין לנו רשות לדרוש לחובה, לשאול בחיר ה'"! (לשון החיד"א).

לדחיית שיטה זו, הסבורה ששאול לא נהג כהלכה, יש לצרף את הראיה, שנוכרה לעיל בשם רבנו סעדיה הגאון, ששאול נכלל לאחר מותו בין "שמונה נסיכי אדם" (מיכה ה, ד). וכן נראה מלשון "מדרש רבה" ("ויקרא רבה", אמור, פרשה כו) המכנה את שאול "צדיק" כמותו, באומרו: "תנו רבנן, על חמישה חטאים נהרג אותו צדיק" וכו'.

שאול נהג כהלכה

דעת רוב הראשונים והאחרונים היא, שמעשהו של שאול היה מותר על פי ההלכה. וכן מפרשים רבותינו בעלי התוספות (בפירוש הראשון) את הדרשה שהובאה לעיל מ"בראשית רבה":

"ואך את דמכם" וגומר, אזהרה לחונק עצמו. ואמרו בבראשית רבה, יכול אפילו כהנניה מישאל ועזריה? ת"ל "אך". פירוש, יכול אפילו כמו אלו שמסרו עצמן לקידוש השם, שלא יוכל לחבול בעצמו אם הוא ירא שלא יוכל בעצמו לעמוד בנסיון? ת"ל "אך", כי בשעת השמד יכול למסור עצמו למיתה ולהרוג עצמו. וכן בשאול בן קיש שאמר לנערו "שלוף חרבך הקרני בה" וכו' — ת"ל "אך", שאם ירא אדם שמא יעשו לו יסוריין קשים שלא יוכל לסבול ולעמוד בנסיון, שיכול להרוג את עצמו. ומכאן מביאין ראיה אותן ששוחטין התינוקות בשעת השמד⁵.

לפי שיטה זו הלימוד בבראשית רבה מובן, שכן הכתוב "אך דמכם לנפשותיכם אדרוש" מלמדנו שאסור לאדם להרוג עצמו, ואילו המילה "אך" באה למעט ולצמצם את האיסור, כמו כל "אך" שבתורה, דהיינו להוציא מכלל האיסור את מעשי חנניה וחרביו ומעשה שאול, ולהתירם.

4. שיטה כזו מופיעה (בשם יש מפרשים) גם ב"אורחות חיים" (ריש פרק ד, דין אהבת ה' ויראתו), ומובאה גם ב"בדק הבית" (יורה דעה סי' קנז) בשם "אורחות חיים" וכן בספר "מגן אבות" למאירי (פא, א) הרהרה אותה לחלוטין.

5. פשט כזה ב"בראשית רבה" מובא גם ב"אורחות חיים" (בפירוש הראשון) וב"בדק הבית" שהחכרו לעיל, וכן בפירוש ה"טור" הארוך על התורה (בראשית ט, ה), בפירושי רבנו בחיי לתורה (בראשית ט, ה) באברבנאל (שמואל א לא, ז) ובעוד ראשונים.

הרמב"ן בספרו "תורת האדם" (עניין ההספר, עמ' פד במהדורת הרב ח"ד שעוועל) מוכיח ששאול לא נחשב כמאבד עצמו לדעת. המקרא מספר (שמואל ב כא, א):

ויהי רעב בימי דוד, שלש שנים, שנה אחרי שנה,
ויבקש דוד את פני ה';
ויאמר ה': אל שאול ואל בית הדמים...

ומבארת הגמרא במסכת יבמות (עח, ב), "אל שאול" – שלא נספר כהלכה". ואכן, כתוב מספר כי אנשי יבש גלעד לקחו את גופתו בהסתר מחומת בית שאן, וקברוהו ביבש גלעד בכוהות עצמם (שמואל א לא, יא-יג). ואף שרוד מודה להם על כך: "ברוכים אתם לה'; אשר עשיתם החסד הזה עם אדוניכם עם שאול, ותקברו אותו" (שמואל ב ב, ד-ז), הוא אינו קובע כל מספר מיוחד או אבלות כללית לעם ישראל על מות שאול. מזה מוכיח הרמב"ן כי אילו היה שאול נחשב כמאבד עצמו לדעת, לא היו ישראל נענשים על ההתרשלות בהספרו. ראייה זו מובאת גם ב"ביאור הגר"א" ל"שולחן ערוך" ("יורה דעה" שמה ס"ק ה).

ראייה דומה ניתן להביא מדברי ר' פנחס המובאים בפרקי דר' אליעזר (פרק יז עמ' נד-נז, בהוצאת אשכול) האומר שה' הודיע לדוד כי הרעב שנמשך שלש שנים היה "אל שאול", שהיה קבור בחוצה לארץ (ביבש גלעד) ולא הובא לארץ. ולכן הלך דוד ויקח את עצמות שאול ואת עצמות יהונתן בנו מאת אנשי יבש... ויקברו את עצמות שאול ויהונתן בנו בארץ בנימין, בצלע, בקבר קיש אביו" (שמואל ב כא, יב-יד). נראה איפוא, שה' תבע את עלבונו של שאול שנקבר ביבש גלעד ולא בקבר אבותיו. ואילו היה שאול נחשב כמאבד עצמו לדעת, לא היו ישראל נענשים על כך.

ברם, ראיות אלו אינן הכרחיות. כבר כתב החיד"א בשו"ת "זרע אמת" (חלק ב קמב), שהסוברים ששאול עשה שלא ברצון חכמים, יפרשו שהקפידה על ישראל היתה על כך שלא הבינו ששאול טעה כשחשב שמותר לו לאבד עצמו לדעת, ולכן צריך היה לספרו. וכיון שלא נספר כהלכה נענשו ישראל על כך.

יתכן לומר, שגם ההתרשלות של ישראל בהספרו של שאול, לא נבעה מזלזול במלך, אלא מתוך ספקות והיסוסים בעם כיצד יש להתיחס למעשהו של שאול. (הסבר דומה מעלה הרב י. בברך בספרו "מה בין שאול לדוד" עמ' 152). ואכן, גם בין הראשונים מוצאים אנו כאלה המסתפקים (כנראה) בשאלת היחס למעשהו של שאול, ואינם מכריעים בדבר. ה"חזקוני" (בראשית ט, ה) מביא את הדרשה שב"בראשית רבה", ומסיים "המבין יבין". ומסתבר שהוא מסתפק בפשט המדרש אם כוונתו לשלול את מעשהו של שאול או להצדיקו, וכיוון שאינו מכריע בספק זה, הוא מסיים ב"המבין יבין". גם ב"אורחות חיים" וב"בדק הבית" מובאים שני ההסברים ללא הכרעה.

ויכוח על הערכת מעשהו של שאול, מוצאים אנו בספר יוסיפון (ליוסיפון בן גוריון פרק עא) שם מסופר על השר יוסף הכהן ואנשיו הגיבורים אשר נמלטו מיודפת מפני הרומאים, והתחבאו במערה באחד היערות. האנשים בקשו לקפר את נפשם מפני

6. וכן הגר"ע יוסף שליטיא בשו"ת "יביע אומר" (חלק ב, "יורה דעה", סימן כד).

הרומאים שהשיגום, והסתמכו על מעשהו של שאול כדי להתיר את התאבדותם. אך השר יוסף הכהן דוחה בתקיפות את דבריהם ומוכיחם על כוונותיהם. וכך הוא אומר להם:

ואם ימית אדם ממנו את נפשו, והיה הוא המשחית את עצמו בידו, כאשר עשה המלך שאול אשר הללתם אותו – הנה זה המעשה יחשב לו לאשם ועון לא יכופר, ועם זה הוא ישפט לבעל מורך לבב וקצר נפש וחסר תקוות ישועה מה'. ולכן הורונו אבותינו, אשר לא ימנע אדם מנפשו תקוות הישועה מאת האלהים, ואף כי תהיה החרב הולכת ובאה על צווארו.

ושאול כי ראה את דוד בכל דרכיו משכיל ומצליח ואת עצמו מחטיא ומרשיע, ולא היה לו לב שלם לתקוות ישועה מה', בחר מוות מחיים ולא רצה לחיות בנפול עם ישראל בגלברע. ואני ארמה כי לא פגע בעצמו אז, כי אם ממורך לבבו ומחוסר תקוה בנפשו לישועה. וכי אמר "פן יבואו הערלים האלה והתעללו בי", אילו היתה בו גבורת נפש, היה עומד על עמדו עד ימות וימית, או אולי היה נמלט ושכ אל ה' ונושע.

שאול היה אנוס ונרדף

הרמב"ן מוסיף להסביר ששאול אינו נחשב כמאבד עצמו לדעת, משום שהיה אנוס ונרדף.

וכן מצינו בגדול שאיבד עצמו לדעת מפני האנוס, כגון שאול המלך שאיבד עצמו, אלא שהיה איבודו מותר לו כדאמרינן בכראשית רבה... לפיכך לא היה בכלל מאבד עצמו לדעת, ונענשו עליו שלא הספידוהו כראוי.

וכן כותב הרא"ש בסוף מועד קטן (פרק ג סי' צד) באותה לשון. מדבריהם נראה ברור, כי שאול היה רשאי לאבד עצמו לדעת משום שהיה אנוס ונרדף. ה"טור" ומרן המחבר ב"שולחן ערוך" (יורה דעה שמה, ג) פוסקים על יסוד דברי הרמב"ן והרא"ש, ש"גדול המאבד עצמו לדעת והוא אנוס כשאול המלך, אין מונעים ממנו כל דבר". פסק זה מתייחס לדיני אבילות; שצריך להתאבל על מי שאיבד עצמו לדעת מחמת אנוס כשאול, בעל מי שמת מיתה רגילה. אבל קשה להסיק מדבריהם אם לדעתם גם עצם המעשה של שאול היה מותר, או שמא הם סבורים שצריך להתאבל עליו כרגיל למרות שהמעשה עצמו היה אסור. אך מדברי מרן ב"בית יוסף" (יורה דעה שמה) וכן דברי ה"פרישה" (שם ס"ק ג) ומהערת "באר הגולה" ב"שולחן ערוך" (שם ס"ק ה), נראה שה"טור" ומרן ב"שולחן ערוך" סבורים כרמב"ן והרא"ש, שגם המעשה שעשה שאול היה מותר, לפי שהיה אנוס ונרדף.

ברם, מכל הדברים הנזכרים, לא נתברר עדיין מה היה בדיוק טיבו של האנוס של שאול, ומה הייתה החשש, אשר בגללו היה שאול רשאי לאבד עצמו לדעת. בשאלה זו מצאנו שיטות שונות שתבוארנה להלן.

שאול חשש שמא יתעללו בו

שו"ת "בשמים ראש" (סימן שמה), המיוחס לרבנו אשר (הרא"ש), כותב שהדרשה ב"בראשית רבה" ששאול אינו נחשב כמאבד עצמו לדעת, היא משום "שאול היה רק מתירא פן יתעללו בו. ולא תאמר דוקא שישלחוהו בביזויים גדולים להתקלס בישראל ויהיה חילול ה' בדבר". לדעתו, החשש של שאול שמא יתעללו בו, היה בו די כדי להותיר לו להמית עצמו, ואינו נחשב כמאבד עצמו לדעת.

מהסבר זה מסיק ב"בשמים ראש", שכל מי שאיבד עצמו לדעת "מרבוי צרותיו, דאגות ויסורים, או עוני גמור", אינו רשע, ואינו נחשב כמאבד עצמו לדעת. הסברה לדין זה היא, שהצד החמור במעשהו של כל המאבד עצמו לדעת הוא "במה שהוא מבזה את הבריות, ובוועט בטובה ושנא את העולם, כמקצת הפילוסופים שעושים כן להמרות פני עליון המשתבח בעולמו ורואה אותו כי טוב... אבל בצרת נפשו כי לא יוכל לשאת, ואף כי זה לשמר עצמו מן החטא, שכל הצרות והרעות וגם העוני מעבירים אדם על דעת עצמו ועל דעת קונו – אין ספק שאין בזה שום איסור".

על מסקנת ה"בשמים ראש" נשאלו הרבה שאלות. מהבולטות שבהן היא קושיית-הוכחתו של החתם סופר (שו"ת "חתם סופר", יורה דעה שכו, ג) מדברי הגמרא בעבודה זרה (י"ח, א), המספרת שבשעה ששרפו הרומיים את ר' חנינא בן תרדיון, הציעו לו תלמידיו שיפתח את פיו ותכנס בו האש, וכך יתמעטו יסוריו. אמר להם ר' חנינא: "מוטב שיטלנה (את נפשי) מי שנתנה, ואל יחבל הוא בעצמו". משמע מדבריו שאסור לאדם אפילו לקרב את מיתתו הודאית, ואפילו כשיסוריו גדולים. ובודאי שאסור לו לאבד עצמו לדעת מחמת צרות ועוני.

על יחוסו של שו"ת "בשמים ראש" לרבינו אשר – הרא"ש – יצאו עוררין רבים. מהבולטים שבהם הוא החתם סופר, אשר בעקבות קושייתו הנזכרת הוא מסיק "ובזה נזדייף ספר 'בשמים ראש' סימן שמה"⁷.

מכל מקום מקובלת עלינו מסקנתו של הגר"שי זוין זצ"ל בספרו "המועדים בהלכה" (קטניות בפסח, עמ' רנז) "שכידוע יצאו עוררין על הספר הזה (בשמים ראש)", שהוא מזויף, ואינו אלא מעשה ידי ר' שאול לוי, שהתרועע עם המשכילים 'הברלינגיים'. הערעור נתאמת, ואין למדים מספר זה אלא מצד האמור בו ולא מצד מי שאמרם".

הזכרנו לעיל את קושייתו של החתם סופר על ה"בשמים ראש" מר' חנינא בן תרדיון. ברם, אפשר לתרץ קושיא זו, ולומר שר' חנינא בן תרדיון נהג כן לחומרא משום מידת הסיירות הגדולה, ולפיכך אין להוכיח ממנו שאסור לאדם לקרב את מיתתו, וכעין זה כותב בשו"ת "ממעמקים" (סימן ו עמ' נב). ועיין עוד ב"יביע אומר" (הערה 7).

שאול היה ירא מיסורים קשים

מדיוק לשונו של הפירוש הראשון ב"אורחות חיים" (ריש פרק ד) שהזכר לעיל, והובאו דבריו גם ב"בדק הבית" ("יורה דעה" קנז), נראה ששאול ניסה להמית עצמו

7. וכן מובא בשמו ב"פתיחי תשובה" (יורה דעה שמה, ב). וראה עוד בירורים מקיפים על מהימנות שרת "בשמים ראש" ב"שדי חמד" כללי הפוסקים סימן יא, ס"ק ז, עמ' 3636), ובשרית "יביע אומר" לגר"ע יוסף שלישיא (חלק ב, יורה דעה סי' כד ס"ק ד-ו).

משום שהיה ירא מיסורים קשים, ולכן אינו נחשב כמאבד עצמו לדעת. וכך הוא מפרש את דברי "בראשית רבה":

יכול אפילו כשאל בן קיש, שאם ירא שמא יעשו לו יסורים קשים שיכול למסור עצמו למיתה? – תלמוד לומר "אך".

בעין זה סבורה, כנראה, גם הדעה הראשונה שהובאה ברבותינו בעלי התוספות (בראשית ט, ה), המפרשת את דברי "בראשית רבה":

וכן בשאל בן קיש שאמר לנערו "שלוף חרבך ודקרני בה" וכו', ת"ל "אך", שאם ירא אדם שמא יעשו לו יסורין קשים שלא יוכל לסבול ולעמוד בנסיון, שיכול להרוג את עצמו.

לדעתם, שאל היה ירא מיסורים קשים ביותר שלא יוכל לסבלם, ורק משום כך התיר להרוג את עצמו.

כשיטה זו סובר, כנראה, גם רלב"ג, הכותב (שמואל א לא, ד) ש"שאל היה ירא שימיתוהו באכזריות גדולה מפני מה שהשחית בהם. ולזה בחר שימות ביד אודהיו". וכך מפרש גם בעל המצודות (שמואל א לא, ד) את דברי שאל לנושא כליו: "פן יבואו הערלים האלה ודקרוני והתעללו בי" – 'ודקרוני' ברקירות מכאיבות, ולהשאר חי ויתעללו בי". גם לפירושים אלה שאל חשש מפני יסורים מכאיבים ואכזריים במיוחד.

גם מדברי תוספות בניטין (נו, ב ד"ה קפצו), ומדברי ה"אגודה" שם בשם ר"י, נראה שהממית עצמו משום שירא מיסורים, אינו נידון כמאבד עצמו לדעת. הגמרא שם מספרת על ד' מאות ילדים וילדות שנשכו לקלון (ילדים – למשכב זכור, וילדות – לפילגשים" – רש"י), וקפצו כולם וטבעו בים. ושואלים התוספות מדברי ר' חנינא בן תרדיון שאמר "מוטב שיטלנה מי שנתנה ואל יחבל בעצמך", ומשיבים תוספות (וכן ב"אגודה" בשם ר"י): "הכא יראים היו מיסורין". וכך כתוב שם בפסקי התוספות (סי' רטו) "בשעת גזירות מותר להרוג עצמו, כשזאג מן היסורין".

לפי כל הדעות הנזכרות כאן, נראה שההיתר של שאל לאבד עצמו לדעת היה משום שהיה ירא מיסורים. אך כנראה, שיש הבדל בין הדעות הללו בהערכת עוצמת היסורים המתירה לעשות את המעשה; לפי תוספות ור"י, ביסורים סתם כבר מותר המעשה; לדעה הראשונה ב"אורחות חיים", רק ביסורים קשים הוא מותר; ואילו לדעה הראשונה אצל רבותינו בעלי התוספות מותר המעשה רק במקרה של יסורים קשים, שלא יוכל לסבול ולעמוד בנסיון.

שאל היה ירא מבזיון

רבנו ישעיהו ד' טראני (שמואל א לא, ד) סבור ששאל היה ירא שיעשוהו לדם למשחק. וכך הוא מפרש את דברי שאל לנושא כליו: "אני ירא שמא לא יהרגוני אלא ינחוני חי וישחקו בי, כמו 'התעללת בי' (במדבר כב, כט)". וכן כותב רד"ק (שמואל א לא, ד) "ודקרוני והתעללו בי" – בהרגם אותי ודקירות הרבה דרך נקמה

ובזיון. וכן 'אשר התעללתי במצרים' (שמות י, ב). ולזה רומז, כנראה, גם תרגום יונתן שם, המתרגם "ויתעללו בו" – "ויתעלבון בי", שהוא "לשון תעתוע ובזיון, וכן 'והייתי בעיניו כמתעתע' (בראשית כז, יב) – כמתלעב" (רד"ק). שיטה זו מבוארת יותר בדברי ר' יצחק אברבנאל (שמואל א לא, ג):

וראוי שתדע, שלא פחד שאול מהם פן ימיתוהו, אבל פחד מאד פן יכו אותו באופן שלא ימות מיד, ולא יוכל ללחום, ויתפשוהו חי ויעלילו בו, בנקרם עיניו וחתכם אותו אבר אבר לשנאת הפלישתים אותו למה שהשחית בהם מאד... ולזה אמר לנושא כליו "שלוף חרבך... ודקרוני והתעללו בי", רצונו לומר: בראשונה, יתעללו בו, ובאחרונה ידקרוהו, ואז יהיה דקרוני באופן נבזה, ויתעללו בו באותו הדיקור דרך נקמה ובזיון.

לשיטה זו נראה, ששאול התיר לעצמו ליפול על חרבו, משום שלא רצה להיות למשחק מבזה בידי הפלישתים, לא את הכאבים שביסורים היה שאול ירא, אלא את ההשפלה והבזיון שבהם. לחשש של שאול היה בסיס עובדתי היסטורי – גורלו של שמשון, אשר גם הוא נועד להושיע את ישראל מיד פלישתים, ולבסוף נמסר בידם.

ויאחזוהו פלישתים וינקרו את עיניו, ויורידו אותו עזתה, ויאסרוהו בנחושתיים ויהי טוחן בבית האסירים... וסרני פלישתים נאספו לזבח זבח גדול לדרגון אלהיהם... כי אמרו נתן אלהינו בדינו את אויבנו ואת מחריב ארצנו ואשר הרבה את חללינו... ויהי כי טוב לבם, ויאמרו קראו לשמשון וישחק לנו. ויקראו לשמשון מבית האסורים ויצחק לפניהם (שופטים טז, כא-כה).

יתכן, שמשום כך קורא שאול לפלישתים "ערלים" כפי שנקראו אצל שמשון, כדי לרמוח שהוא חושש שפלישתים ינהגו בו בבזיון כפי שנהגו בשמשון.⁸ בעל המצודות (דברי הימים א, יד) מפרש "והתעללו בי" – ליסרני ביסורי בזיון". ואילו בפירושו לשמואל א מדגיש הוא ששאול היה ירא שידקרוהו "בדקירות מכאיבות", כפי שהבאנו בשמו לעיל. יתכן איפוא, שלדעתו, שאול היה ירא גם מיסורים מכאיבים וגם מבזיון, ורק הצרוף של שני החששות הללו נתן לו את ההיתר למעשהו.

שאול היה ירא שיעבירוהו על דתו

מהרש"ל ב"ים של שלמה" (בבא קמא פרק ח סי' נט) מביא בשם הריטב"א:

כתוב בגליוני תוספות, שהיה אומר רבנו תם ו"ל היכא דמתירא שלא יכריחוהו לעבור על דת, מותר לחבל בעצמו. והכי איתא במדרש: כתיב

⁸ על נקודות נוספות של דמיון בין שאול לשמשון, ראה סוטה י, ובספרו של הרב יהושע בכרך "מה בין שאול לרד" עמ' 154, 150.

"אך את דמכם לנפשותיכם אדרוש", מכאן אזהרה לאדם שלא יחבול בעצמו. יכול אפילו כשאל מלך ישראל? – ת"ל "אך", מיעוט. פירוש, שחבל בעצמו מפני שהיה מתיירא שמא יעבירוהו על דת, דבכה"ג שרי. ומכאן לומדים לשחוט הנערים בגזירות, מפני העברת דת. עד כאן מצאתי כתוב בגליוני תוספות, והם דברים שצריכים תלמוד ועיון, אלא שכבר הורה זקן.

העיקרון שמותר לאדם לאבד עצמו לדעת אם ירא שעכו"ם יעבירוהו על דת, מופיע גם בדברי ר"ת בתוספות במסכת עבודה זרה (יח, א ד"ה ואל יחבול): "אומר ר"ת, דהיבא שיראים פן יעבירוהו עכו"ם לעבירה, כגון ע"י יסורין שלא יוכל לעמוד בהם, אז הוא מצוה לחבל בעצמו, כי ההיא דגיטין (ננ, ב) גבי ילדים שנשבו לקלון, שהטילו עצמם לים".

גם בעל "הגהות סמ"ק" (המיוחסות לר' פרץ בר' אליהו מקורביל) סובר כן. וכך הוא כותב (מצוה ג הגהה ז):

ואותם קדושים ששחטו עצמם, שלא סמכה דעתם לעמוד בנסיון, קדושים גמורים הם, וראיה משאול. ואין להקשות מר' חנינא בן תרדין שלא רצה לפתוח פיו, ואמר "מוטב שיטלנה מי שנטלה" וכו' – שידע היה בעצמו שלא יתחלל שם-שמים על-ידו.

במדרש "חמדת הימים" (מובא "בתורה שלימה" נח, ט אות לא) כותב, שכך מפרש הירושלמי ש"שאול נתיירא שלא יעבירוהו על דת יהודית".

לפי שיטה זו נראה, שרק החשש מפני העברה על דת הביא את שאול להתיר לאבד עצמו לדעת, מתוך חשש שמא לא יוכל לעמוד בנסיון. אבל אילו היה ירא מיסורים או מבזיון שיהיו במיתתו, לא היה מתיר להמית עצמו. וכן כותב הב"ח (יורה דעה קנז ד"ה כל העבירות): "דוקא היבא שלא סמכה דעתו לעמוד בנסיון, כשאול שאמר ואל יתעללו בי הערלים, הא לאו הכי ודאי מתחייב בנפשו".

האחרונים מקשים כמה קושיות על שיטה זו. הבולטות שבהן הן קושיותיו של המהרש"ל ב"ים של שלמה": א) "דא"כ לא היה (שאול) רוצה לקיים המקרא 'בכל לבבך ובכל נפשך' כמו ר' עקיבא, שהיה מצטער על זה", וזו פחיתות כבוד במעלות של שאול בחיר ה', ואיננו רשאים לדרוש כך בגנותו. ב) "גם לישנא דקרא לא משמעת כלל משום שיעבירוהו על דת. אלא שלא יעללו בו לצער ולענות אותו, כמו שנאמר 'פן יבואו הערלים ויתעללו בי'. ואפשר שהוא מפרש 'ויתעללו בי' – על עבירות, ועל זה היה מתיירא, הלא אמר 'ודקרוני' וזה ענין מיתה?! וכן תרגם יהונתן זקטלונאי". וכן מעיר החיד"א ב"חיים שאל" (חלק א' סי' מו) "דהוא דחוק קצת בלשון הכתוב, דכתיב 'פן יבואו הערלים ויתעללו בי ודקרוני', ומובח דהיה ירא מיסורין קשים לענותו בהריגתו".

בירור שיטת ר"ת ור"י.

המרש"ל ב"ים של שלמה" קובע, כי דברי ר"ת הנזכרים – שמותר לאדם להמית עצמו אם ירא שמא יעבירוהו על דת – חלוקים על דעת ר"י שבתוספות בפרק הגזול

(בבא קמא צא, ב ד"ה אלא האי תנא), הקובע "שאוטר לחבול אפילו לצורך כגון... ההיא ד'אן את דמכס', שהרג את עצמו כשביל שום דבר שירא". ומסיק המהרש"ל שמתוך שכתב ר"י סתם "שירא", משמע שאפילו אם ירא שמא יעבירוהו על דת, גם כן אסור לו לחבול ולהמית את עצמו.

ואפשר להביא קצת ראייה למהרש"ל, שכן בפסקי התוספות בבא קמא (סימן רטו) נפסק כר"י שאסור לאדם לאבד עצמו לדעת משום דבר שירא, ואילו במסכת עבודה זרה, בעל פסקי התוספות אינו פוסק את דברי ר"ת. ושמא הדבר נובע מפני שר"י ור"ת חלוקים בשאלה אם רשאי אדם להמית עצמו כשירא שיעבירוהו על דת, ובהסבר מהרש"ל הנ"ל, וכיון שפסקו בבבא קמא כר"י, אי אפשר לפסוק גם כר"ת.

ברם, החיד"א ב"חיים שאל" מקשה את דברי ר"י אהודי, מדבריו הנזכרים בבבא קמא משמע שאסור לאדם לחבול בעצמו "כשביל שום דבר שירא", ואפילו אם ירא מיסורים. ואילו ה"אגודה" בגיטין (נ, ב) כותב בשם ר"י, שהילדים שקפצו לים לאחר שנשבו לקלון, עשו כהוגן, משום שהיו יראים מיסורים. ומשמע, שמשום חשש ליסורים מותר לאדם לחבול ולהמית את עצמו. (דברי ה"אגודה" נזכרו כבר לעיל עם שיטות הראשונים הסוברות ששאל עשה את מעשהו משום שחשש מיסורים).

ואפשר להוסיף קושיה דומה מפסקי התוספות אהודי, בבבא קמא (סי' רטו) נפסק כר"י: "אסור לחבול לצורך ממון, וכן להרוג עצמו שירא משום דבר". משמע, שגם כשירא מיסורים, אסור. ואילו בגיטין (סימן רטו) נפסק "בשעת גזירות, מותר להרוג עצמו כשדואג מן היסורין".

מחמת קושיות אלו כותב החי"דא: "ונראה פשוט, דודאי דעת ר"י דאפילו ירא מן היסורין אסור, וכמו שכתבו התוספות בשמו פרק החובל. אמנם, אם ירא שבעבור יסורין יעבור עבירה או יצא מן הדת, שרי, ונמצא דעיקר ההיתר אינו מפני היסורין, רק שחושש שמא יצא מן הדת מכח היסורין".

לפי דבריו נראה, כי גם ר"י, וכן התוספות בגיטין ופסקי התוספות שם, סבורים שאסור לאדם להמית עצמו מחמת יסורים, ורק אם חושש שבעקבות היסורים יעבור עבירה, או יצא מן הדת – מותר, וכדעת ר"ת.

מאיזו עבירה היה שאול ירא

הראשונים חלוקים בשאלה אם רשאי אדם למסור את עצמו למיתה, בעבירות אשר נאמר בהן יעבור ואל יהרג. הרמב"ם (יסודי התורה ה, ד) פוסק: "כל מי שנאמר בו יעבור ואל יהרג ונהרג ולא עבר, הרי זה מתחייב כנפשו" ומבאר שם מרן ב"כסף משנה": סובר רבנו, שכשאמר בגמרא יעבור ואל יהרג, פירוש צריך לעבור כדי שלא יהרג". כעין זה סובר גם ה"צמוקי יוסף" (סנהדרין, סוף פרק ח), הפוסק כרמב"ם אך מוסיף: "אבל אם הוא אדם גדול וחסידי ירא שמים, רואה שהדור פרוץ בכך, רשאי לקדש השם, ולמסור עצמו אפילו על מצוה קלה, כדי שיראו העם, וילמדו ליראה את השם לאהבו בכל ליבם".

אבל ראשונים אחרים חולקים על הרמב"ם, למשל, בתוספות כתוב (עבודה זרה כז, ב ד"ה יכול): ואם רצה להתמיר על עצמו, אפילו בשאר מצוות, רשאי".

9. וכן פוסק הרא"ש (עבחה זרה פרק ב סוף סי' ט): "ואם רצה אדם להתמיר על עצמו ליהרג על שאר עבירות בצנצא, רשאי, ולא מקרי חובל בעצמו". וכן פוסק היטורי (יורה דעה קנז). ועיין שם ב"בית יוסף" (שם, ד"ה ומיש רבינו) המזכיר עוד ראשונים הסוברים כשיטה זו.

גם הסמ"ק (מצוה ג) חלוק על הרמב"ם, אך באופן קיצוני יותר. הוא כותב: "בשאר מצוות יעבור ואל יהרג אם ירצה, אבל מידת חסידות שלא יעבור". וכן כותב ב"כסף משנה": "אבל שלמים וכן רבים טוברים נהרג ולא עבר, צדקה תחשב לו. לשיטתם נראה שהם מפרשים יעבור ואל יזרג, היינו הרשות בידו לעבור ולא ליהרג, אך אינו מחייב בכך¹⁰."

גם בענייננו, אפשר להצדיק את מעשהו של שאול לפי השיטות הסוברות שאדם רשאי למסור עצמו למיתה, גם במקרה שמעיקר הדין רשאי לעבור ולא ליהרג. (אם כי עדיין צריך לבאר כיצד שאול ניסה להמית עצמו, בעוד שמדברי הראשונים הנזכרים נראה, שההיתר הוא למסור עצמו למיתה בידי אחרים). אבל לשיטת הרמב"ם היה נראה לומר בפשטות, ששאול עשה שלא כהלכה והתחייב בנפשו. ברם, כבר כותב מרן הראי"ה קוק זצ"ל בספרו "משפט כהן" (סימן קמד עמ' שכה): שגם לדעת הרמב"ם ניתן לומר ששאול נהג כהלכה. לדעתו, שאול חשש שיתעללו בו באיסורי עריות, שעליהן יהרג ואל יעבור, ובוזה מודה גם הרמב"ם שאם הקדיש ומסר עצמו למיתה (או המית את עצמו), אינו מתחייב בנפשו. מרן הרב זצ"ל בנה את חידושו על דברי שאול לנושא כליו: "פן יבואו הערלים האלה ודקרוני והתעללו בי". לשון זו מזכירה את המסופר בפרשת פילגש בגבעה (שופטים יט, כה) "ויתעללו בה", שענינה הוא בעסקי עריות, וכן מדייק הוא מדברי הרא"ש (מועד קטן פרק ג סי' צד) הכותב: "וכן מצינו בגדול שאיבד עצמו לדעת מחמת שמפקירין אותו, כגון שאול מלך ישראל שאיבד את עצמו לדעת, אלא שהיה איבודו מותר לו". ולשון "מפקירין אותו" משמעותה לאיסורי עריות, כדמוכח במסכת גיטין (לח, ב) ובעוד מקומות.

מרן הרב זצ"ל כותב הסבר נוסף לדעת הרמב"ם: "דחשש שאול שמא יתעללו בו בפרהסיא ולהכעיס את דת ישראל, והוי להעביר על דת". ובמקרה כזה גם לדעת הרמב"ם רשאי להקדים את מיתתו, ואינו מתחייב בכך בנפשו. לפי זה יוצא, כי לדעת הרמב"ם שאול היה ירא שמא יעבירוהו על איסורי עריות, שנאמר בהם יהרג ואל יעבור, או שמא יתעללו בו בפרהסיא להכעיס את דת ישראל, דבכהאי גוונא גם לדעתו מותר היה לשאול להקדים את מיתתו. ואילו לדעת החולקים על הרמב"ם שאול היה ירא שמא יעבירוהו על כל עבירה, ואפילו כזו שנאמר בה יעבור ואל יהרג, ואפילו הכי רשאי היה להמית עצמו.

שאול חשש מחילול השם

הסמ"ק (מצוה ג) קובע (כפי שכבר הזכרנו), שבכל המצוות שאמרו בהן חכמים יעבור ואל יהרג, "מידת חסידות שלא יעבור", אלא יהרג. ומוסיף הסמ"ק: "ואין לומר, מאחר שאמרו חכמים יעבור ואל יהרג, אם יעבור פיהם גם דמו הנה נדרש – כי מאחר שכונתו לשמים, צדקה תחשב לו. וראיה משאול, שמסר עצמו למות, ואמר לנער פגע בי ואל יתעללו בי הערלים – שנתכוין לשם שמים". גם ה"טור" בפירושו לתורה (בראשית ט, ה) כותב כן: "ואך את דמכם וגו', יכול בשאול שהרג

10. וראה עוד ב"טור", בשולחן ערוך (יורה דעה קנו) ובנושאי בליהם, חילוקי דינים בין צנעא לפרהסיא. ובין כשהגי' מכוון להנאת עצמו למכוון להעבירו על דת.

את עצמו לשם שמים? – ת"ל 'אך'. הדברים מבוררים יותר בדברי המהרש"ל ב"ים של שלמה" (בבא קמא פרק ח סי' נט) הכותב: "וגם אפשר, משום כבוד מלך משיח ה' אין ראוי שימות בידי הערלים, ויעשו בו מיתת ענוי ובזיון, והוא חילול ה' בדת אמונתנו". (על הסברו העיקרי של המרש"ל ראה להלן).¹¹

מדבריהם נראה, כי ההיתר למעשהו של שאול היה משום שעשה אותו לשם שמים. לא הפחד מפני המיתה או היסורים או ההשפלה והבזיון, ואף לא החשש שמא יעבירוהו על דת הנחזהו במעשהו. הוא חשש לשם שמים, שעלול להתחלל אם יתפס חי על ידי הפלישתים. הוא לא חס על שאול האיש אלא על שאול המלך משיח ה', אשר בהמתתו ובהתעללות בו יבטאו הפלשתים את נצחונם על אלהי ישראל, כביכול.

שאול חשב להציל רבים מישראל במעשהו

מהרש"ל ב"ים של שלמה" שולל את האפשרות, ששאול ניסה להמית עצמו מחשש של יסורים או בזיון או העברה על דת. לדעתו, אין בכל אלו סיבה מספקת להצדיק התאבדות. הוא מסביר את מעשהו של שאול באופן אחר:

ומכל מקום, אם מתיירא שלא יענו אותו על יהודים אחרים, ויאבדו ח"ו כמה נפשות מישראל, כמו שיש מקצת מושלים, על דבר שקר, שמענין יהודי אחד על הכלל, ואחד יאבד, בעוונותינו הרבים, הרבה – מותר להרוג עצמו. ואולי שאול ע"ה כיוון על זה שנפל על חרבו, שסבר אם יפול חי בידם, יתעללו בו ויענו אותו, ומסתמא בני ישראל לא יכולים לראות ולשמוע בצרת המלך, ולא יעמדו על נפשם מלנקום נקמתו ולהצילו, ויפלו כמה רבבות מישראל. והוא כבר ידע שנגזרה עליו הגזירה שלא ימלט מהם. ועל זה אמר קרא "פן יבואו הערלים האלה ודקרוני", כלומר, שבסוף ידקרוני וממיתים אותי, ויתעללו בי קודם מיתה, ולפיקוח נפש אחרים, מותר לחבול עצמו.

לפי דעתו, ההיתר למעשהו של שאול נעוץ בצורך להציל נפשות רבות מישראל, אשר עלולות להתקפח בידי פלישתים תוך נסיונות של ישראל להצילו מיד הפלישתים. וכיון שהוא ידע כבר משמואל, שהוא עתיד למות במלחמה זו, סבר שמסירות הנפש של ישראל להצילו תהיה לשוא ולריק. לפיכך בחר לאבד עצמו לדעת, כדי שלא יתפס חי בידי פלישתים, וכך לא ימסרו ישראל נפשם להצילו, וינצלו הם עצמם ממוות.

ואולי אפשר להסביר עוד, שלדעת המהרש"ל ראה שאול את עצמו כרודף אחר ישראל, העלולים ליהרג בנסיונות השוא שלהם ולהצילו, ולכן נפל על חרבו בקיימו בעצמו דין רודף.

11. כך מבאר גם החיד"א בספרו "חיים שאל" (חלק א, סי' מו בסוף): "ומסמיק שם נראה דמפרש... ענין שאול, דנתכוין לשם שמים, שהגיים לא ישלחו יד במשיח ה'. וכן כותב בעל "מתנות כהונה" (על מרש רבה, נח פרשה לז) שאם היה שאול נתפס בידי הפלישתים היה חילול כבוד שמים בדבר.

שאל פגע בעצמו משום תשובה

ב"בית לחם יהודה" (יורה דעה שמה, א) כותב, שמי ש"קיבל על עצמו משום תשובה דין ר' מיתות בית-דין להטביע עצמו בנהר, אינו בדין מאבד עצמו לדעת"¹². את הדעה הזו ניתן להוכיח מ"בראשית רבה" (תולדות, סוף פרשה סה) שם מסופר על יקום איש צרורות שהיה רוכב על סוס בשבת, ואח"כ קיים בעצמו ד' מיתות בית-דין משום תשובה. ואמר ר' יוסי בן יעזר איש צרידה שראה את מיטתו פורחת באויר, ואמר עליו: "בשעה קלה קדמני זה לגן עדן".

דעה כזו מזכרת גם ב"שיטה מקובצת" (כתובות קג, ב) בשם הרב קלונימוס מירושלים. הגמרא שם מספרת שלאחר מות רבינו הקדוש, יצאה בת-קול ואמרה שכל מי שהיה באשכבתיה דרבי, מזומן לחיי העולם הבא. והיה כובס אחד שלא הספיק להגיע לאשכבתיה דרבי, ומשמע את אשר נאמר בבת-קול, עלה לגג ונפל ממנו ומת, ויצאה שוב בת-קול ואמרה שאף הכובס מזומן לחיי העולם הבא. ומבאר שם הרב קלונימוס, שהכובס חילל שבת ולא התעסק בהספדו של רבי, ומשום כך הפיל עצמו בכונה מהגג כדין כל מחלל שבת המחוייב סקילה, ולכן זכה בחיי העולם הבא.

לפי שיטות אלו, אפשר לחזר שגם שאל עשה את מעשהו משום תשובה. הוא רומז על כך בדבריו לנער העמלקי: "עמוד נא עלי ומותני, כי אחזני השבץ". ומבאר במדרש תנחומא (מצורע ב) שכוונתו לרמוז ל"קטיגוריה של נוב עיר הכהנים, ואין 'השבץ' אלא בגדי כהונה, שנאמר 'ועשית משבצות זהב'" (שמות כח, יג)¹³. יחכן איפוא, כי שאל ניסה להמית עצמו מתוך רצון לכפר על עון נוב עיר הכהנים. ואולי משום כך ביקש הוא מנושא כליו, וכן מהנער העמלקי, שיהרגו בחרב. וכן, למעשה, נפל הוא על חרבו, כדין רצח שמיתתו בסיף. ולפי השיטות הנזכרות, כיון שעשה זאת משום תשובה, אינו נחשב כמאבד עצמו לדעת. כעין ביאור זה כותב גם החיד"א בשו"ת "זרע אמת" (חלק ב סי' קמב).

הסבר דומה כותב גם ר' יהודה רוזאניס (בעל "משנה למלך" על הרמב"ם) בספרו "פרשת דרכים" (דרך הרבים, דרוש ג, דף נט, א) באופן אחר. לדעתו, שאל כינה את עונו בנוב עיר הכהנים דווקא בשם "השבץ", דהיינו כתונת התשבץ, משום שבגמרא בערכין (טז, א) אומר ר' ענני בר ששון: "למה נסמכה פרשת בגדי כהונה לפרשת קרבנות? — לומר לך, מה קרבנות מכפרים אף בגדי כהונה מכפרים. כתונת מכפרת על שפיכות דמים" וכו'. "וזהו כוונת שאל באמרו 'עמוד נא עלי ומותני', לפי שיש בידי עון דשפיכות דמים. וכי תימא, כיוון דלא אתרו ביה (בשאל), אף שהיה מזיד הכתונת מכפר? — לזה אמר: 'כי אחזני השבץ', כלומר אני חטאי במכפר, בכתונת — שהרגתי הכהנים — ומשום הכי אין לי כפרה בבגדי כהונה, דומיא דהורג כהן גדול דאין לו כפרה לעולם"¹⁴.

12. וכן כותב הגרא"ז מרגליות בשו"ת "בית אפרים" (יורה דעה סימן עו) ש"כל שעשה דרך תשובה, שרי". וכן כותב מהר"י וייל (סי' קיד), וכן כותב ב"שבות יעקב" (חלק ב סימן קיא).

13. מדרש זה מובא אף ב"ילקוט שמעוני" (חלק ב רמז קמא), ובפירושיהם של רשי ושל ר"ק במקום.

14. עיי' עוד שם בדבריו כיצד הוא מבאר באופן אחר ובחריפות רבה את בקשת שאל מנערו שיהרגהו.

ברם, הרבה חולקים וסוברים שאסור לאדם לאבד עצמו לדעת גם אם כוונתו לעשות בכך תשובה. הגר"ע יוסף שליט"א בשו"ת "יביע אומר" (חלק ב, חלק יורה דעה סי' כד ס"ק ח) מייטיב לנסח את דעת החולקים: "ובאמת שהדבר תמוה: איך יתכן לעשות מצוות תשובה בעבירה גדולה כזאת, שירצח את עצמו?" (וראה שם אריכות דברים בעניין, ופירוט רחב של דעת החולקים בזה).

שאול פעל על פי צו נבואי

הגר"ש גורן שליט"א¹⁵ סבור כי שאול הפיל עצמו על חרבו על פי צו הנבואה של שמואל. וכך הוא כותב:

מעשהו של שאול לא היה על דעת עצמו. שכן מצינו ב"ילקוט שמואל" (רמז קמא) שאמר שמואל לשאול: "אם אתה שומע לעצתי ליפול בחרב, תהא מיתתך כפרה עליך, ויהא גורלך עמי במקום שאני שרוי שם. ושמע שאול לעצתו, ונהרג הוא ובניו עמו, שיהא חלקו עם שמואל הנביא, שאמר 'עמי' – עימי במחיצתי". הרי מפורש שזאת היתה עצתו של שמואל ליפול על החרב, ושמואל אמרה כמתנבא מפי הגבורה, שכן מפורש בילקוט על זה, "כל הנביאים נתנבאו בחייהו, שמואל נתנבא בחייו ולאחר מותו, שאמר שמואל לשאול אם אתה שומע לעצתי ובר, כנ"ל.

ברם, המעיין בדברי ה"ילקוט" רואה כי שמואל הציע לשאול לשמוע בקולו ו"ליפול בחרב", דהיינו לצאת להלחם ולא לברוח, למרות שהוא מודיעו כי ימות במלחמה זו. וכך מבואר ב"ויקרא רבה" (אמור כו) שהובא בראש דברינו, שאמר שמואל לשאול "אין ערקת – את משתויב. ואם את מקבל עליך את הדין – מחר אתה ובניך עמי במחיצתי". אך לא נאמר בדברי ה"ילקוט", ששמואל מציע לשאול "ליפול על החרב", דהיינו להרוג עצמו. וכבר השיג על כך בחריפות הרב מ"צ נריה שליט"א במאמרו "התאבדות אנשי מצדה בהלכה" (עלי משמרת, 14, תשכ"א). ואכן, הגר"ש גורן עצמו הרגיש שזאת היתה "שדבריו של שמואל נסבו על עצם היציאה למלחמה... ולא על צורת הנפילה", אך משום מה הוא מבכר את הפשט הראשון ב"ילקוט" (שהוא כאמור, אינו מוכרח כלל).

האם אפשר ללמוד משאול לדורות?

דיונים על איבוד עצמי לדעת, ועל היחס ההלכתי למתאבד, מצויים בכל ספרות ההלכה הפסוקה והשאלות והתשובות. אחד המקורות העיקריים לליבון הנושא, הוא מעשהו של שאול המלך.

אומנם, לפי מה שנתבאר לעיל, ברור כי לדעת רבינו סעדיה גאון אין להסיק כל מסקנה בנושא ההתאבדות משאול, שהרי לדעתו שאול לא ניסה כלל להתאבד. גם

15. בחוברת "אור המזרח" (תמוז-אלול תש"ך), וכן בספר "תורת השבת והמועד" (במאמר "גבורת מצדה לאור ההלכה", עמ' 391).

לפי מהר"ש בר אברהם, שהובא ברבותינו בעלי התוספות, וה"ש מפרשים" שהובאו ב"אורחות חיים" אין ללמוד כל היתר ממעשהו של שאול, שהרי לדעתם שאול עשה שלא ברשות חכמים.

ייתכן, כי גם לדעת ראשונים אחרים אין ללמוד מאומה משאול. רד"ק (שמואל א לא, ד) כותב, ששאול לא חטא בנופלו על חרבו "לפי שהיה יודע כי סופו היה למות במלחמה, כי כן אמר לו שמואל". אברבנאל (שמואל א לא, ז) מוסיף עוד, שהידיעה על מותו הקרוב היתה ודאית אצל שאול, שהרי דברי שמואל החלו להתקיים כבר; בתחילה – במות שלושת בניו, כפי שפותח המקרא בשמואל א וברברי הימים א את סיפור מותו של שאול: "וידברו פלישתים את שאול ואת בניו, ויכו פלישתים את יהונתן ואת אבינדב ואת מלכישוע". ואחר כך – בראותו את המשך קיום הנבואה בכך שהמורים בקשת הולכים סביבו וסוגרים עליו.

ואפשר, ששאול ראה רמז אלהי בעצם העובדה שהמורים בקשת, דווקא הם המשיגים אותו להמיתו. וכפי שמעיר על כך הפירוש המיוחד לרש"י (דברי הימים א י, ג): "בוא וראה כי אין חכמה ואין תבונה לנגד ה'... בנימין, היו שונאיהם נופלים לפניהם בקשת, כי הם בקיאים בקשת, כדכתיב... 'ושקי קשת מימינים ומשמאלים באבנים ובחיצים בקשת מאחי שאול מבנימין' (דברי הימים א יב, ב)... אבל כשה' סר מעל שאול, נפל ביד רובה קשת, בדבר שהוא אומנותו"¹⁶.

לפי זה נראה, כי אין ללמוד משאול למקרים אחרים. שכן לגבי שאול היה המות עניין ודאי על פי נבואה שהחלה להתקיים, וכל שאלה אצלו היתה לענין קירוב מיתתו בלבד, ומחמת הטעמים השונים שהוזכרו לעיל, בחר שאול לקרב מיתתו. אבל מי שאין לו ידיעה ודאית על פי נבואה, לא יהיה רשאי לעשות כל מעשה לקרב מיתתו. וכעין זה כותב החיד"א ב"חיים שאל" בשם "כנסת הגדולה" (יורה דעה קנז, הגהות "בית יוסף" אות כא): "ולכן נראה, דמשאול ליכא ראייה, שכבר היה יודע שלא יהיה עוד, שאמר לו שמואל 'מחר אתה ובניך עימי, ומוטב שיהרוג עצמו ואל יתעללו בו פלישתים. אבל מי שהוא ספק, שאם לא יהרוג את עצמו אולי ינצל, אין לפגוע בעצמו". וכן כותב מהר"ש יפה בספרו "יפה תואר" (על "בראשית רבה", נח פרשה לר), ומוסיף עוד חילוק בין שאול לשאר אנשים: "ועוד, דשאני שאול שהיה מלך, דמסתמא יתעללו בו לבזותו. אבל סתם אדם – מנא ליה שיתעללו בו, ולא יהרגוהו בלי התעוללות".

גם לפי ההסבר השני המועלה בדברי מהרש"ל ב"ים של שלמה", נראה שאין ללמוד משאול המלך למקרים אחרים. וכך הוא כותב: "וגם אפשר משום כבוד מלך משוח ה', שאין ראוי שימות בידי הערלים, ויעשו בו מיתת עינוי ובזיון, והוא חילול ה' בדת אמונתנו". יתכן, שגם זה דין מיוחד במלך לפי מעמדו, אבל ביחס לסתם אדם אין מקום לחשוש ל"חילול ה' בדת אמונתנו" אם יענהו וימיתוהו בבזיון, ולפיכך אין לו היתר להמית עצמו.

ברם, מדברי רוב הראשונים והאחרונים שהוזכרו (וכן מרבים אחרים שלא הובאו במאמר זה) נראה, שניתן ללמוד משאול המלך לדורות. אך, כמוכח, המסקנות

16. וראה בדבריו שם מקורות נוספים על בקיאתם של בני בנימין בירי בקשת.

תהיינה מוגבלות לפי פרשנותה של כל שיטה למניעיו של שאול, וליסוד ההיתר למעשהו.

אחרית דבר – הרהורים

במאמר זה ניסינו לפרוש את השיטות העיקריות בהסבר מעשהו של שאול. נוכחנו לדעת כי ישנן חפיסות שונות בעניין, אשר יש ביניהן הכרלים גדולים להלכה: המעשה היה אסור; המעשה היה מותר – כיוון ששאול היה מת ממילא, או מפני שנעשה על פי צו נבואי, או מחמת ששאול רצה לחזור בתשובה; או שהיה מותר כיוון ששאול חשש שמהו עלול לקרות אם לא יתאבד – יסורים (קשים או "סתם"), כיוון אישי, העברה על דת (ג' עבירות או השאר), חילול ה'; מות רבים מישראל. כל שינוי קל באותם נתונים, עלול לשנות את ההלכה ולהופכה מהיתר לאיסור!

עובדה זו מביאה אותנו להרהורים נוקבים על הפסיקה למעשה בתחום זה של דיני נפשות. בשנים האחרונות גברה מאד הדרישה מצד בני-תורה המשרתים בצה"ל, לפסיקה מפורטת מראש, גם בדיני נפשות ממש. הצפיה היא להדרכה מעשית מסועפת, כיצד יש לנהוג במצבים שונים של דיני נפשות; האם, עד כמה ועבור מה יש לסכן ולהסתכן; האם יש מקרים ובאלו תנאים מותר או מצווה לפגוע ולהרוג עצמו או אחרים.

דומני, כי העיון שערכנו במעשהו של שאול, ממחיש היטב את הבעיות הקיימת בפסיקה כזו, מראש. אם בניתוח מעשהו של שאול, מצאנו שהדברים מורכבים למדי, על אחת כמה וכמה שהם קשים ומסובכים בתחום של פסיקת הלכה למעשה מראש! ראינו במעשהו של שאול, ששנוי, ואפילו קל, בנתון כלשהוא בהגדרת המעשה ובכוונה שלו, הופך היתר לאיסור, לשיטות השונות. בדאי, שבבואנו לדון במציאת חיינו, אשר גילווייה עשירים ומגוונים הרבה יותר מבחינת הנתונים הקובעים את ההלכה כדאי שנתקשה מאד לחזות מראש מציאויות כה רבות וחלוקות הלכתית זו מזו, ולתת להן הוראות מפורטות למעשה מראש. פסיקה כזו המתימרת לרדת מראש לפרטי המציאות העשויים להשתנות, נראית כמעט בלתי אפשרית.

חייבים אנו לזכור כי בדיני נפשות ממש עסקינן. ואם בכל תחומי ההלכה ניתנת כל טעות להישבון, לחזרה ולתיקון – הרי טעות, חלילה, בדיני נפשות ממש, מי ישיבנה!?